

ETNOGRAFSKE CRTICE IZ OBITELJSKE SVAKODNEVICE: PROSTOR BUKOVICE I RAVNIH KOTARA U ZAPISIMA ANTUNA RADIĆA, VLADIMIRA ARDALIĆA I MATE ZORIĆA

Danijela Birt Katić

Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju i antropologiju
dbirt@unizd.hr

Uvod

Radom koji je nastao na temelju objavljene i rukopisne građe pisane prema naputku iz *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*¹ iz 1897. Antuna Radića pridonosi se

¹ Nakon što je 1896. izašao prvi broj časopisa *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, u drugom broju *Zbornika* objavljen je uvodni tekst *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897) koju je sastavio te pripremio kao naputak kako prikupljati etnografske zapise o „narodnom životu i običajima“, Antun Radić. Namjera Antuna Radića bila je da zapisivačima, skupljačima odnosno suradnicima Akademije ponudi metodološki okvir za prikupljanje i sabiranje etnografske građe. Prema Radiću, sabirači suradnici trebaju sabirati onako kako narod kaže, a u idućem će se koraku građa znanstveno obraditi i pripremati za objavljivanje u *Zborniku*. Jedan od razloga zašto još nisu objavljeni svi dijelovi zapisa Mate Zorića te se on i dalje čuva kao rukopis u arhivu Odsjeka za etnologiju moguće je pronaći u kvaliteti njegovog zapisa koja je često bila presudna u uredničkoj politici čije je okvire najprije postavio Antun Radić, a zatim i nastavio provoditi Dragutin Boranić. No detaljnije o tome otkrila bi korespondencija između Radića i Zorića čime se u ovom radu nisam bavila.

poznavanju obiteljske svakodnevice prostora Ravnih kotara i Bukovice s početka 20. stoljeća. Konkretno, za promišljanje teme rada, obiteljske svakodnevice prostora Bukovice i Ravnih kotara kroz dugo 20. stoljeće, koristila sam se etnografskim zapisima² dvaju autora. Jedan je autor uz nepotpune radove objavljivane u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*³ i cjelovitu monografiju široj javnosti poznat, a riječ je o Vladimiru Ardaliću i njegovu radu o Bukovici.⁴ Drugi je Mate Zorić, a njegov je rukopis o Visočanima, selu u Ravnim kotarima, manjim prinosima objavljen u početnim svescima *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, dok se dio još čuva kao rukopis u arhivu Odsjeka za etnologiju pri HAZU⁵. Oba izvora prikazuju svakidašnjicu vremena u kojem se oblikuje sintagma „narodni život i običaji“ (usp. Pleše, 2019; 2021). Riječ je o „opisima lokalnih, mahom seoskih kultura s prijelaza stoljeća koji su – iako uglavnom nastojeći biti objektivni prikazi – bili oblikovani autorskim društvenim i profesionalnim statusima, literarnim vještinama, upućenošću u život zajednice, načinima sakupljanja građe, ideološkim nastojanjima te snažno i samom Osnovom koja je, među ostalim, izabrala teme kojima će se oni baviti i fokuse kojima će se posvetiti“ (Pleše, 2021: 63). Uz navedene podatke u radu koristim se i podacima dobivenima terenskim istraživanjem provedenim u nekoliko sela Bukovice i Ravnih kotara tijekom duljeg razdoblja, od 2012. do 2017. godine. Građa je prikupljena u razgovoru s lokalnim stanovništvom, posebice stanovnicima starije životne dobi. Ta se građa odnosi na specifičan povijesni kontekst te je odraz

² U radu ne namjeravam razmatrati što bi to bila etnografska građa, odnosno zapis, jednim dijelom i stoga što postoji više tekstova o toj temi (više o tome može se pročitati, primjerice, u tekstovima Primorac, 2010; Batina, 2018; i dr.).

³ Časopis *Zbornik za narodni život i običaje* digitaliziran je i dostupan široj javnosti u digitalnoj zbirci Akademije na adresi <https://dizbi.hazu.hr/a/>. Popis objavljenih radova i neobjavljenih rukopisa Ardalića, ali i drugih suradnika Akademije dostupan je u knjizi 55, *Zbornika za narodni život i običaje* (2010).

⁴ Knjiga *Bukovica. Narodni život i običaji*, kao cjelovita monografija objavljena je 2010. godine u izdanju SK Prosvjeta, priređivača dr. sc. Živka Bjelanovića. Nakon što je objavljen Ardalićev prikaz Bukovice analiziran je u nekoliko radova objavljenih u časopisu *Titius* 2011. (na neke od njih referiram se u ovom radu: Š. Pilić, D. Roksandić, G. Bandalović i I. Buzov).

⁵ Rukopis Mate Zorića o Visočanima u Ravnim kotarima napisan prema Osnovi Antuna Radića, čuva se u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom SZ 8. Uz njegovu signaturu zabilježena je 1897. godina te da rukopis ima 360 stranica. Rukopis je pohranjen u sklopu Stare zbirke Akademijina arhiva. Zorićev zapis počinje riječima, „sakupio M. Zorić po Zadarskom Kotaru (Dalmacija) za Folkloristički zbornik (Zorić, SZ 8: 1)“. Zorić je najviše stranica svog rukopisa posvetio temama materijalne kulture, te je više od dvjesto stranica opisa posvetio temama: prehrane, nošnje, igre, svadbe, radovima, vjerovanjima i dr. Detaljnije o sadržaju svih dijelova Zorićeva rukopisa može se provjeriti u knjizi 55, *Zbornika (ZbNŽO, 2010: 144)*.

svakodnevice obitelji i obiteljskoga života Ravnih kotara i Bukovice kroz dulje razdoblje (preciznije od Drugog svjetskog rata do suvremenosti). Namjera je da prikaz „starije i novije“ građe pridonese kontekstualizaciji okosne teme Zbornika, „mirila i praksi vezanih za mirila“ te razumijevanju promjena koje su praksu mijenjale te na koncu dovele do njezina reduciranja, a povezane su s izmjenama obiteljske svakodnevice. Kao što se u uvodnom dijelu Zbornika navodi, mirila ne bi postojala bez ljudi odnosno ljudske kontekstualizacije i promišljanja načina života u okolini u kojoj je čovjek Bukovice i Ravnih kotara krojio svoju svakodnevicu te se nosio s različitim izazovima tako da ih je prilagođavao sebi i svojem načinu životu.⁶ U ovom me radu zanimalo kako i koliko promjena obiteljske svakodnevice mijenja konkretnu kulturnu praksu, gradnju mirila.⁷

⁶ Na sličan nas zaključak upućuje i rad kolega Lene Mirošević i Ante Blaće, *Mirila u kontekstu geografskih obilježja Ravnih kotara i Bukovice* (vidi u ovom Zborniku). Rad pripada području kulturne geografije.

⁷ Od etnoloških tekstova s fokusom na ovaj prostor, većina ih se bavi temama poput životnih, godišnjih običaja, plesa, pjesme do nošnje, u njima je zabilježena etnografska i folkloristička građa. Uvidom u dokumentaciju HAZU-a prema tekstu Batine i suradnika može se zaključiti da je prostor Ravnih kotara i Bukovice bio od interesa za još nekoliko zapisivača, tako se spominju Grgo Petković (Grlimir), seljak i njegov zapis „Budak – narodni život i običaji“, 1899-1904, SZ 88, 184 str. Autor je građu pisao prema Radićevu napatku, poslao je mnogo manjih prinosa (tijekom god. 1899., 1900., 1901., 1903. i 1904.) u kojima se nije držao redosljeda poglavlja niti je nastojao detaljno obraditi pojedino poglavlje u jednom prinosu. Djelomično je pokrio poglavlja: I. Priroda oko čovjeka; VI. Životne potrebštine; VIII. Običaji; XI. Zabave; X. Poezija; XI. Vjerovanja; XII. Iskustvo, znanje i mudrovanje (usp. Batina et. al. 2010). Rukopis je dio Stare zbirke. U novoj Zbirci zabilježen je zapis Ženka Frane Donaldinija, Bukovica i Ravni kotari – narodni život i običaji, 1902. – 1961., NZ 107, na 222 str. Prostor Bukovice kao i način življenja na prostoru s oskudnim izvorom pitke vode, kućama građenim od kamena koje su ljudi dijelili sa životnjima pisao je i Rudolf Bičanić (1939).

sl. 1 *Seljaci i seljanke na Velebitu*. Fotografirao R. Simonović

Kontekstualizacija teme obitelji etnološkim istraživanjem obitelji i mirila

U promišljanju teme mirila, odnosno pokušaja njihove kontekstualizacije u prostor u kojem su nastala, „saživjela“ i održala se unatoč izmjenama društvenog i kulturnog konteksta, možemo reći kako su mirila, kao specifična obilježja kulture, nastala zbog specifičnih ekoloških uvjeta i

tradicija određenog prostora (ibid.). U dinarskoj kulturnoj zoni kojoj pripada Bukovica, dijelom i Ravni kotari, osnovni način privrjeđivanja bilo je (transhumantno) stočarstvo, u prvom redu ovčarstvo uz kombiniranje s ratarstvom. Uz stočarstvo, posebice transhumantno, vezan je niz obilježja te kulture: obilje vunene i kožne odjeće, pokretan inventar i način života ljudi – mnogo slobodnog vremena koje daje priliku za kreativnost – sviranje, vezenje, pjevanje i rezbarenje u drvu itd. (usp. ibid.: 10). Takav životni kontekst i značenja koja je lokalno stanovništvo u njega upisivalo rezultirali su u nekom trenutku kreiranjem prakse mirila, a isti taj kontekst odnosno način življenja održao se do danas, iako u izmijenjenom obliku. Uz način privrjeđivanja važan segment svakodnevice čovjeka bio je obiteljski kontekst, obiteljska svakodnevica. S obzirom na to da je većina stanovništva tijekom 20. stoljeća živjela u određenom obliku velike obitelji, odnosno zadružne, zajedničke obitelji, dinamika života u velikoj zajednici kombinirana sa specifičnim načinom privrjeđivanja i organizacije rada pridonijela je uspostavljanju određenog tipa organizacije svakodnevnog života.

Etnološka i kulturnoantropološka istraživanja obitelji promatraju obitelj, obiteljsku zajednicu te njezinu svakodnevicu kroz različite faze i cikluse njezina životnog tijeka. Važan aspekt suvremenih istraživanja obitelji postaju međugeneracijski odnosi, starenje kao proces premrežen pitanjima imovine i nasljeđivanja te novi oblici obitelji (usp. Segalen, 1995). Obitelj odnosno kontekst obiteljske svakodnevice ovisi o okružju u kojem obitelj živi, radi i stvara. U radu se želi pokazati važna poveznica i međuovisnost obitelji i jednog vida životne svakodnevice ovoga područja, gradnje i održavanja prakse odmaranja s pokojnikom odnosno *mirila*. Gradnja mirila kao i zadržavanje ove prakse tijekom velikog dijela 20. stoljeća u izravnoj je vezi s prirodnim okolišem Bukovice i Ravnih kotara.⁸ Svakodnevica obitelji oblikovana je, među ostalim, načinom privređivanja. U razmatranju djelovanja prirodne okoline na obitelj važno je osvrnuti se na povijesni aspekt, tj. promotriti kako se međudjelovanje čovjeka i prirodnog okoliša kreira, mijenja tijekom vremena te kako je to neposredno utjecalo na obiteljski život. Važno nam je razumjeti kako se sve i kojim mehanizmima obitelj prilagođavala okolini u kojoj je živjela, ako želimo razumjeti procese koji su mijenjali obitelj i živote njenih članova. Da bih to pokazala, treba posegnuti u prošlost i rekonstruirati povijesni kontekst. Osvrt na nedavno stanje omogućila mi je građa s terenskih istraživanja koja sam provodila u nekoliko navrata u razdoblju od 2011. do 2017. godine. Tekstom se nastoji razmotriti *mirila* u njihovim raznoraznim kontekstima, u ovom slučaju obiteljskom svakodnevnom kontekstu.⁹

⁸ Više o tome vidi u drugim radovima Zbornika, primjerice o povijesno-geografskim obilježjima prostora pišu L. Mirošević i A. Blaće.

sl. 2 Djevojčica s roditeljima (gradski odjeveni), Bilišane.
Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

⁹ Posljednja sustavna etnološka istraživanja ovoga prostora provedena su u sklopu projekta koji su koordinirale Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Projekti su rezultirali publikacijama u kojima su svoje tekstove objavili studenti etnologije, ali i profesori Odjela i drugi suradnici koji su se pridružili projektu. Više o radovima etnološke provenijencije vezanim za prostor Bukovice i Ravnih kotara vidi u zborniku radova *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, urednica Milane Černelić i Marijete Rajković Iveta (2010).

Povijesno-geografski kontekst Ravnih kotara i Bukovice

Područje Ravnih kotara i Bukovice migracijsko je područje koje je tijekom 20. stoljeća u raznim migracijskim procesima postupno gubilo stanovništvo. Migracije kao i prirodni proces izumiranja stanovništva ostavili su prostor danas više-manje naseljen obiteljskim zajednicama u kojima većinom žive osobe starije životne dobi, a obitelji koje stanuju u proširenim zajednicama čine manji udio. Migracije su tijekom 20. stoljeća bile vanjske ili unutarnje, sezonske, dobrovoljne, prisilne, privremene ili trajne, a potaknute su lošijom gospodarskom i životnom svakodnevicom te su obitelji svoje članove „kontinuirano otpuštale“ kako bi si osigurali bolji životni standard. Odlazak i smanjenje broja članova obitelji utjecali su na životnu svakodnevicu, na kontinuiranu prilagodbu života i načina funkcioniranja obitelji. Zaseoci u kojima su živjele obitelji uvelike su nastajali grananjem velikih obitelji – zadružnih ili združenih obiteljskih zajednica koje su razdvajanjem ostajale na okupu – zemlja, građevinske parcele bile su povezane te su obitelji i dalje tvorile zatvorenu cjelinu – samo odvojene u dijelu svojeg svakodnevnog života, stanovanjem.¹⁰

Utjecaju okoline na obitelji i njezinu svakodnevicu pristupila sam tako da sam počela promišljati o tome što se to događalo tijekom migracija stanovništva, znači li to da dolazi i do promjena u načinu života i koliko, u kojim aspektima i kako se mijenja dosadašnji model privređivanja. Već sam prije utvrdila da to donosi i najveću promjenu u oblik svakodnevice i način kako je obitelj organizira. Sredinom 20. stoljeća sve veći broj stanovnika ovih sela zapošljava se u obližnjim urbanim sredinama što uvelike mijenja obiteljsku svakodnevicu, donosi ulazak u tržište rada, odlazak djece u škole, pri tome se oba roditelja zapošljavaju izvan kućanstva ili samo jedan roditelj – a na ovom prostoru to je najčešće kroz dulje razdoblje bio otac odnosno muškarac u obitelji. U tom kontekstu postavlja se pitanje kako se u obiteljima izgrađuju unutarobiteljski, posebice međugeneracijski odnosi odnosno kako promjena obiteljskih obrazaca, vrijednosti i normi utječe na druge aspekte i način života – od napuštanja ustaljenih praksi stanovanja, rada i privređivanja, prehrane i drugih, njihovih preoblikovanja ili potpune promjene. Tako i središnje prakse koja je u fokusu ovog zbornika, *mirila*.

U radu s fokusom na tradicijsko graditeljstvo Ravnih kotara, Sanja Lončar zaključuje kako se za gradnju stambenih građevina do sredine 20. stoljeća gotovo pa isključivo upotrebljavao kamen pribavljen iz neposredne okoline mjesta, a tradicijski se način gradnje i života postupno napušta, tj. prilagođuje se novim materijalima, novim dotad gotovo pa i korištenim materijalima

¹⁰ O gladi, siromaštvu i iseljavanju s područja Bukovice početkom 20. stoljeća piše Šime Peričić (2006).

(usp. Lončar, 2010: 172). Autorica u jednom segmentu pokazuje kako se napuštanjem načina gradnje i materijala koji se za to upotrebljavaju mijenja cjelokupni način organizacije života odnosno životne svakodnevice obitelji. Jednostavniji materijali omogućuju gradnju koja postaje pristupačnija većem broju stanovnika, grade se prostranije kuće, ali i gospodarski objekti. Za bolje razumijevanje svakodnevice zanimljivo je bilo čitati rad Tamare Nikolić, koja piše o poljoprivredi, opskrbi vodom i navodnjavanju, a autoricu osim materijalnog aspekta izdvojenih tema zanima poveznica čovjeka i prirode, način kako se on koristi prirodnim resursima u određenom presjeku vremena te kako se vjerovanja prelijevaju preko svakodnevnog života koji je, pak, vezan za rad u poljoprivredi (usp. Nikolić, 2010: 225). Nakon Drugog svjetskog rata na području Ravnih kotara mijenja se način proizvodnje tako što se krenulo u opsežan projekt uređenja močvarnih područja u neposrednoj okolini sela te se obitelji okreću obilnijoj poljoprivrednoj proizvodnji, ponajprije voća, a zatim i povrća. Započelo se s proizvodnjom za tržište, dakle ne više samo za osobne potrebe obitelji kao što je bilo do tih godina (usp. ibid.: 215-216). Nikolić u radu dolazi do zaključka da se njezini kazivači bave poljoprivredom koja je većini, posebice od 50-ih godina 20. stoljeća, bila i ostala primarna obiteljska djelatnost. Nakon osnivanja „PK Zadar“, 1959. taj se rad profesionalizirao te se intenzivira proizvodnja različitih poljoprivrednih kultura na području Kotara, te ona i dalje ostaje primarna djelatnost u obiteljskim zajednicama (ibid.: 250).

Prostor Bukovice, obilježen kršem i oskudnom vegetacijom, stočarski je kraj dok se u raštrkanim selima, što je uvjetovano prirodnim okolišem, još mogu pronaći tragovi patrijarhalnog sustava, najvidljivijeg u međuobiteljskim odnosima (usp. Bjelanović, 2010). Obiteljski kontekst pod utjecajem je suživota i usmjerenosti čovjeka ovog prostora na prirodu – od načina obrađivanja tla, privređivanja, gradnje stambenih i gospodarskih zgrada, zadržavanja obrazaca koji su održavali podređeni položaj žene unutar kućanstva, i podjele uloga u obitelji na poslove koje su radile žene i one koje rade muški članovi obitelji. Bukovica se često opisuje kao kraj ljutog krša i oskudne vegetacije pa je jasno zašto je stočarsko-ratarski način privređivanja, zaseocima isprepleten krajolik uronjen u vrlo žive tragove patrijarhalnog života, velikim dijelom konstantan tijekom cijelog 20. stoljeća (Ardalić, 2010). U nastavku teksta osvrnut ću se najprije na autorski doprinos Ardalića i Zorića, a zatim se fokusirati na središnju temu rada, obiteljsku svakodnevicu prostora Bukovice i Ravnih kotara kroz 20. stoljeće.

Svećenik i zemljoposjednik (općinski vijećnik) – o autorima i njihovim zapisima

U ovom se poglavlju bavim utjecajem Radića, tj. njegove „Osnove“, na sakupljački rad Ardalića i Zorića, s tim da su u fokusu sličnosti i razlike autora te pokušaj utvrđivanja autorske slobode pri bilježenju građe. Pokušat ću okarakterizirati njihove uloge u zajednicama koje opisuju, dijelom se koristim i podacima iz njihovih životopisa, posebice ako znamo da su obojica imala netipične uloge u vlastitim zajednicama te nisu jednako sudjelovala u lokalnom životu.¹¹ Sljedeće što u ovom poglavlju želim prikazati jest kako su autori pristupili Radićevoj „Osnovi“, jesu li se strogo držali uputa, slijedili model ili su kreirali svoj, odnosno pitam se kolika je bila njihova sloboda i na koncu etnografska kreativnost (usp. Benković, 2014: 33) pri bilježenju građe.

U turbulentnom završetku 19. stoljeća, etnologija je započela svoj razvoj k samostalnoj znanstvenoj disciplini. Zauzimanjem Antuna Radića, ali i brojnih drugih prije i poslije njega usustavljeno je prikupljanje i čuvanje svega onog što se smatralo zapisivanjem znanja o narodnom životu. Individualne inicijative i pozivi na prikupljanje narodnoga blaga, kako se taj postupak najčešće karakteriziralo, počeli su tek s osnivanjem Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature (1888) unutar Akademije znanosti i umjetnosti prvi put institucionalizirano, odnosno uspostavljen je proces sustavnog prikupljanja i usustavljanja narodnog života. Deset godina prije (1877) Matica hrvatska u svojem časopisu *Vijenac* objavljuje „Poziv na sabiranje hrvatskih narodnih pjesma“. Recentniji uvidi u arhivsku građu i onu objavljenu u Zborniku daju naslutiti da uz pregršt onodobnih inicijativa, poziva, naputaka te različitih protoetnografskih inicijativa za prikupljanje i očuvanje, „Osnova“ najvećim dijelom odmiče od tada dominantnog poimanja i interesa za narodnu kulturu, blago i narodni život. Autori koji slijede „Osnovu“ prikazuju narodni život u „tješnjem smislu“, pa se unutar toga postavljaju pitanja i pišu odgovori autora o temama poput smrti i obiteljske svakodnevice u detalje, čime se i dijelom odmiče od reprezentativnijih etnoloških tema kakvima su smatrani životni i godišnji običaji, nošnja te različita folklorna građa. Rekla bih da i Zorić i Ardalić svojim zapisima daju naslutiti kako su i oni mišljenja, iako to nigdje ne pišu izravno, da se o nekim temama nije vrijedilo pisati. Šturost pojedinih zapisa nije rezultat procjene autora o vrijednosti odnosno nevrijednosti zapisane građe, nego je spoj različitih okolnosti koje su neke od autora zaustavile u

¹¹ I dok o radu Vladimira Ardalića postoji kritička studija *Bukovica, život njenog naroda i običaji u Ardalićevoj knjizi* koju je napisao Živko Bjelanović kao predgovor izdanju objedinjenih Ardalićevih tekstova objavljenih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, radom Mate Zorića, koliko je meni poznato, dosad se nitko nije intenzivno bavio.

pisanju, odnosno završavanju rukopisa i one gotovo nikad nisu isključivo vezane uz ekonomsku naknadu koju su ionako neredovito dobivali ili je na koncu od Akademije i nisu dobili, iako su na nju imali pravo.

U drugom broju Akademijina časopisa koji je trebao objavljivati etnografsku građu, zabilježenu prema naputcima uredništva, Antun Radić napisao je samostalni rad pod naslovom „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“ (1897). „Osnova“ je tiskana u 2000 primjeraka koji su netom nakon tiska poslani diljem Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Ugarske (Batina, 2017: 22). Radićeva je ideja bila poslati „Osnovu“, koja je strukturom zapravo upitnik, na adrese Akademijinih suradnika koji su opsežno odgovarajući na ponuđena pitanja zabilježili životnu svakodnevicu. Sakupljački dio postupka Radić detaljno razrađuje u uvodnom dijelu, gdje naglašava „da građa bude što potpunija i točnija, treba sabirati po nekoj osnovi“. U Radićevoj uputi izneseni su razlozi sabiranja građe, „da se upozna narodni život i mišljenje, jednom riječju: narodna kultura“ (Radić, 1936: 17). Svojim je zauzimanjem Radić usmjerio, ali i obvezao zapisivače da slijede njegov model, koji možemo nazvati metodološkim okvirom daljnjeg etnološkog rada (usp. Prica, 2001: 63). Kao urednik Zbornika nastojao je širiti mrežu suradnika/zapisivača koji su zamišljeni kao nositelji ovog zahtjevnog projekta pisanja etnografija. Suradnika je na koncu bilo podosta, ali se manji broj njih odvažio te naposljetku uspio napisati cjelovite tekstove prateći „Osnovu“ od početka do kraja. Nisu svi ni mogli slijediti model, pa su tako neki vješto opisivali prirodu i okoliš, dok bi zakazali u opisima običaja, a drugi bi iscrpno opisivali život u zadruzi. Veći dio njih posustajao je u određenim dijelovima, ponajviše pred sam kraj. Svaki zapis sadržava duh autora, tj. radi se o individualnom pristupu autora odnosno autorskom čitanju upitnice (usp. *ibid*). Katkad je teško razlikovati koliko zapisi i zapisivači prikazuju realno stanje, a koliko nude idealnu sliku svakodnevlja.

Zapisi Mate Zorića o Zadarskom Kotaru (Visočanima¹², 1897) i Vladimira Ardalića o Bukovici (1915) nastali su u razdoblju od dvadesetak godina, počevši od druge polovine 1890-ih te zahvaćajući i 1920-e, dakle prvu polovinu 20. stoljeća.¹³ I jedan i drugi autor manje-više su nepoznati širem

¹² O Visočanima odnosno nastanku sela Zorić zapisuje sljedeće: Današnje selo Visočane u občini Ninskoj kot. Zadarskog jednom su predji sadašnjih ovomješčana sačinjavali selo Bukva odaljenog od Visočana na zapad 5 kilometara. Bukva zvali su njihovo selo po Bukvić obiteljima koji i danas ima pretežni broj u (Visočanim) dočim po bukvi nije vjerojatno ne nalazi se u celom kotaru tog drveta nit se spominje da ga je igda bilo svakako rekoh po predaji to bilježim. Naseljenici Bukve nalazeć se u nepogodnostim rad močvara i njenog zraka, odpočeše seliti na siver k breguljvima – na visoko, ostavivši Bukvu naseliše breguljci, odkud(?) oni svoje selo prozvaše Visočane. (SZ 8: 20).

¹³ Zorićev se rukopis u Arhivu Akademije vezuje uz 1897. godinu, te je očito nastao neposredno nakon objave Radićeve Osnove. Ardalićevi tekstovi objavljeni su u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena u razdoblju od 1899. do 1935. godine. Kako su neki od priloga objavljeni nakon Ardalićeve smrti, možemo pretpostaviti da ih je on malo prije toga i završio te slao za objavu u Akademiju tadašnjem uredniku Dragutinu Boraniću.

krugu čitatelja (čak i unutar struke) te želim upozoriti na važnost zapisa za lokalnu zajednicu, staviti naglasak na komparativne prednosti znanja o lokalnom načinu života kao i mogućnosti njezina revaloriziranja pri budućim istraživanjima. Svoj zapis po „Zadarskom kotaru“ (Dalmacija) za *Zbornik za narodni život i običaje*¹⁴, Mate Zorić počinje opisom okućnice i prostora u kojem živi stanovništvo.¹⁵ Zapis počinje ovim riječima:

„Narodni život u tješnjem smislu. A) kuća. Po zadarskom kotaru se obće iz neštednje, prekomjerne potrošenosti, nemara o boljem i liepoti kućama, koje su većim dielom zazidjane pod mrtvi zid. Pokrivene ševarom ili po šimblom, ogradjene sa avlijom, po dva ili više tavana za blago, koje više njeguju neg drugi, ali i to kako narav sama daje. Pokućstvo sastoje od nekoliko trinognih stočića, stolice, ambara, posudja za jestiva i tekućine, posteljine gole sa suknenim pokrivačom.“

Malo dalje u tekstu Zorić detaljnije opisuje prostor koji obilazi te omeđuje područje Zadarskog kotara:

„Da skupimo ovo malo stvari, poslužio sam se od zadarskog primorja do pod Velebitskog mora, pa od zapada do Ninskog kraja prama istoku do Benkovačkog Kotara i gdje koji narodni običaj sakupio sam po otocima a koliko su isti još bolje neg u Kotaru. Naime pak većim dilom neću u od župe Visočani Radovin, budući da se istovjertuju svim ostalim mjestima po Zadarskom kotaru. Visočane, Radovin nalazi se na kosi (brežuljak) koja započimlje sa zapadnjeg mora preko sela Vrsi, Ljubča, koja se redom su istok do župa Poličnik – Sovare opodne ostaje mala župa Dračevac, a od sivera Marasović Stanovi. Leži u sredini Zadarskog kotara, pokrajini Dalmaciji a pripada općini političkoj Nina. Ovu župu diele od sivera Marasovići gajevi, od istoka od župe Poličnika, na cilju Babši od podneva jaruga sela Dračevca, a od zapada župa Poljica na Debeloj Klačini. Mjesto na kojem leži ovo selo (župa) zovu Visočane tak istog imena seljaci, koliko susjedi, a politički ga zovu Visočane-Radovin obćine Ninske. Selo je napose razdijeljeno od istih seljanaca kako sliedi: sredina od župe gdje se nalazi crkva župna, stan župni i triedset obiteljskih kuća tamo govore da je selo. Dočim ostale kuće nisu po daleko od središta, a ipak ih diele na varošia to jedino kad medjuse u selu isto govore

¹⁴ U rukopisu Mate Zorić navodi da piše za Folkloristički zbornik (1895.). Danas možemo utvrditi da je prvi broj, tj. predbroj ZbNŽO izašao pod tim nazivom, a godinu nakon toga izmijenjen je naziv u Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (1896). Očito se dogodila pogreška zapisivača Zorića.

¹⁵ U tekstu Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju HAZU (2010), detaljno su ispisane sve teme o kojima piše Zorić, a dodatno su istaknute i njegove naknadne dopune (vidi u Batina et al., 2010).

naprimjer, „vi tamo ste iz varoša Veručičkih, a nisu udaljeno nego 2 ili najviše 3 hitca puške. Po tom je na zapad varoš Kevrić. Ova župa broji 700 duša, od istok župa Polišnik – Savare sa 800 duša, Dračevac ima 200 duša, a zapada župa Poljica sa 500 duša.“

Identičan je početak Ardalićeva zapisa, opisuje selo i Bukovicu sa zaselcima koji gravitiraju Kistanju kao središtu. Ardalić piše: „Bukovica se prostire i za'vaća dijo sjeverne Dalmacije: Obrovačka nemalo općina sva, benkovačka to tako, kistanjska općina sva je, što se zove Bukovica; selo Đevrske spada pod Bukovicu, koje je općine skradinske, i koje je na međi Ravnije' kotara oklen su junaci bili (...). U poglavlju pod naslovom „Narod“, Ardalić piše, u opće duboka Bukovica s blagom žive i gonjaju ga za pašom boljom. Ima ij koi su sav svoj vijek proveli pasući ga, i koi znadu, što misli njegov ovca; a ovce njega poznaju i slušaju, one svaki njegov švik znadu: je li njev čoban đe lega, onda i one oko njega (...).“ (2010: 25-26).

I prije dubljeg daljnjeg uranjanja u Ardalićevu i Zorićevu kasnu 19. stoljetnu svakodnevicu, trebalo bi reći pokoju riječ o razlozima nastanka njegovih tekstova te ukratko prikazati životni put autora.

Najprije o Zoriću. U kontekstu hrvatske etnologije Mate Zorić ostao je gotovo pa i nepoznata. Razlog tome možemo potražiti i u činjenici da se njegova etnografska građa većim dijelom čuva u arhivu HAZU-a gdje čeka iscrpniju valorizaciju, prije svega cjelovito objavljivanje. Za potrebe ovoga rada koristila sam se tek manjim dijelom Zorićevih zapisa jer sam rukopis sadržava više od dvjestotinjak stranica rukom pisanog teksta. Zorić je koliko je poznato, iz kratke natuknice objavljene u *ZbNŽO* br. 55 u vrijeme zapisivanja bio župnik u Visočanima.¹⁶ Kratka notica uz navedeni podatak objašnjava da je svoj rukopis temeljio odnosno pisao prema uputama „Osnove“ Antuna Radića iz 1897. godine.¹⁷ Župu u Visočanima napustio je 1900. godine, a s obzirom na to da je onamo došao 1886., zapis o Visočanima nastajao je tijekom jedanaeste godine službe. Usporedba bodulskog i vlašskog načina života i svakodnevice je česta, i pojavljuje se u svim obrađenim cjelinama,

¹⁶ Don Mate Zorić, prema podacima objavljenim u članku Stike i Kere, rođen je u Božavi na Dugom otoku, 1855. godine. Nakon završetka studija bogoslovnih znanosti u Zadru, svećenikom je zaređen 1878. godine. Službu je započeo na otoku u župama Dugog otoka i Ugljana: Sestrunj, Kukljuica, Vlašić i Poveljana na Pagu. U Visočane je premješten 1886. te ostaje u službi do 1900. Uz gradnju cisterne i obnovu crkve, autori ne spominju detaljnije etnografski rad Zorića, očito njima nepoznat. Mate Zorić umro je 1918. te je pokopan u Božavi (2018: 54).

¹⁷ Napominjem da ovaj tekst nema namjeru revalorizirati cjelokupni Zorićev rukopis te taj zadatak ostavljam drugim autorima koji će biti spremniji uhvatiti se u koštac sa svim dostupnim povijesnim dokumentima.

drugačije par izgledaju kuće po otocim, pa su mu Sestrunj i Božava referentne točke s kojima uspoređuje život u Visočana (Zorić, SZ 8: 1). Tako u poglavlju o igrama i plesovima Zorić navodi, a kod otočana obližjeg kopnu dotično Zadru, primoraca i Kotaraca jedino je kolo u kojem muško i žensko, ili kad piše o radnjama (poslovima); što je kod Kotaraca, i većim dielom kod Primoraca; o formama obraćanja, dočim suprug opnaša se suprugom kao kakvom robinjom, što nebiva kod otočana već jedno drugog štuje sa Vi. Svoje je usporedbe počinjao riječima, dočim kod otočana, upućujući na suprotnosti u svim elementima svakodnevice, no u dijelu kada opisuje vjerovanja i pričanja o bićima kojih nema Zorić bilježi, kuga je za Kotarca tako i za otočanina jedna nevidljiva babetina..., upozoravajući da kada je riječ o nadnaravnom, tj. odmaknu od svakodnevice, mogu se pojaviti određene sličnosti u razumijevanju nepoznatog. Osim usporedbe lokaliteta, Zorić često uspoređuje življenu svakodnevicu konca 19. stoljeća, s vremenom „prije“, doslovno navodeći, *prijašnja zadruga i životu u njoj bio bolji od današnjeg...* s onom iz ranije razdoblja (SZ 8: 146). Promatrač i sudionik, istodobno insajder i autsajder, Zorić piše etnografiju obilježenu njegovom crkvenom službom. No ipak možemo utvrditi da je lokalni župnik, u svojim ranim četrdesetima, dobar etnograf svakodnevice.

Vladimir Ardalić navodi se kao zemljoposjednik (Batina et. al., 2010). Zapis Vladimira Ardalića objavljen je kao cjelovita etnografska monografija pod naslovom „Bukovica. Narodni život i običaji“, 1971. godine, a novo izdanje i prošireni uvod objavljeni su 2010.¹⁸ Kao i njihovi suvremenici koji su vođeni sličnim pobudama opisivali i zapisivali, ispisivali, stranice i stranice građe o narodnom životu, Zorić i Ardalić pišu o svakodnevnici njima bliskoga kraja, kraja u kojem je Zorić bio svećenik, a seljak Ardalić jedno vrijeme općinski vijećnik. U uvodnim redovima svojeg rukopisa Zorić objašnjava osobnu motivaciju koja stoji iza bilježenja etnografske građe, koja će na koncu obuhvatiti ne samo Visočane nego i širi prostor Ravnih kotara. Iz perspektive etnološke struke može se reći da je ovaj rukopis jedan od vrjednijih nastalih u prvoj polovini 20. stoljeća, a gotovo pa sigurno jedini je vezan za prostor šireg prostora Ravnih kotara i zadarskih otoka.¹⁹

¹⁸ U tekstu *Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju HAZU* (2010), nabrojane su teme kojima se Ardalić posvetio, a to su 1) Manji prilozi: molitva, brojalica, svadbena šaljiva pjesma, kraća pripovijetka na 3 stranice; poglavlje VI/2 Radićeve Osnove...“ (3 fragmenta str.); opis pravnih odnosa u Bukovici obuhvatio je 20 stranica, posove kmetova i težačkih vamilija donosi na 20 str.; pjesme na 15 str.; 19 zapisanih kraćih i dužih epskih pjesama prema kazivanju lokalnih pripovijedača ili iz pisanih izvora napisane su na 93 str.; lirske pjesme + 4 „besramne“ pjesmice koje je zabilježio pop Oten imaju 7 str.); zabilježio je i pripovijetke prema kazivanju težaka na 18 str.); a zatim slijede i drugi dijelovi građe o narodnom životu i običajima u Bukovici na 101 str. (usp. Batina et. al.,: 49 – 50).

¹⁹ Kroz stranice rukopisa najčešće se spominju Dugi otok, Ugljan te Silba i Olib.

Ardalićev zapis, tj. motivacija i doprinos etnološkoj struci, obrađen je detaljnije u uvodnoj studiji drugog izdanja knjige „Bukovica“, autora Živka Bjelanovića (2010). Bjelanović smatra da se Ardalićevi zapisi dijele u dvije skupine; oni kojima se može pridati etnografski odnosno oni koji imaju usmenoknjiževni okvir. Ardalić opisuje prostor Bukovice, njegove administrativne granice, a kroz iduće cjeline teksta donosi opise narodnog života lokalnog stanovništva, za koje navodi da ih s obzirom na njihovu vjersku pripadnost možemo dijeliti u dvije skupine, pravoslavne „rišćane“ i katolike „kršćane“. Zanimljivo je to što se kroz tekst provlači usporedba stanovnika Bukovice (Bukovičanaca), katolika i pravoslavaca, kao i usporedba s bodulima, stanovnicima Primorja, ribarima i poljoprivrednicima katoličke vjere s kojima surađuju i razmjenjuju vino, robu i rakiju za meso. Ardalićev zapis nastaje u trenutku kada je on politički aktivan u svojem selu, ali i općini, također insajderska pozicija života u zadruzi pridonijela je gustom opisu života u zadruzi, brojnim detaljima iz svakodnevnog života, posebice se autor zadržao na razlozima odnosno diobi zadružnih obitelji, koje je razložio kroz deset osnovnih uzroka. Njegov je zapis potkrijepljen zgodama, konkretnim primjerima koji su se dogodili ili njemu ili stanovnicima sela, a istinitost toga potkrepljuje navođenjem imena i prezimena osobe kojoj se određena (ne)zгода dogodila.

Vrijedan dio etnografskih zapisa/monografija čine dijelovi u kojima zapisivači donose osobna iskustva, ili iskustva svojih bližnjih, a posebno su zanimljivi oni koji su nadahnuti samim autorima (Prica, 2001: 71). Ardalić i Zorić neposredno su komunicirali s članovima svoje zajednice te zapisivali ono što im se činilo važnim i zanimljivim potencijalnom čitatelju, u svojem iskustvu terena oni su pronalazili motiv upravo u tome što će zapisana građa utjecati na buduće naraštaje te pridonijeti očuvanju kulturnih vrijednosti, iako ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su obojica bila svjesna svoje uloge spasitelja lokalnog znanja o specifičnostima načina života, tj. kako su oni zapravo svoje uloge razumjeli. Rezultat njihova rada ni danas nije moguće valorizirati u potpunosti jer je velik dio tekstova još neobjavljen, ali na tom se projektu i dalje intenzivno radi jer su struka i svi oni koji su uključeni u projekt svjesni njihove vrijednosti. Složila bih se sa zaključkom Price da su te pučke etnografije (ibid.: 73) zabilježene na „čistom“ etnografskom terenu još neotkrivenom ostavile neizbrisiv trag u hrvatskoj etnologiji.

Crtice iz ravnokotarske i bukovičke obiteljske svakodnevice

Svakodnevni život članova obitelji na ruralnim područjima Ravnih kotara i Bukovice u ranim godinama 20. stoljeća bio je uglavnom usmjeren na održavanje kućanstva, što podrazumijeva zajednički suživot, isprepletene trenutke radosti rođenja i svakodnevne poslove nužne za preživljavanje članova kućanstva. Ipak, ta svakodnevica bila je obilježena i trenucima gubitka i smrti.

S obzirom na to da nedostaje drugih etnografskih izvora o obitelji na početku 20. stoljeća na ovom području, oslanjam se na već spomenute zapise Mate Zorića i Vladimira Ardalića, potonjeg posebice za područje Bukovice. Oba rukopisa potječu od autora s početka 20. stoljeća koji su pomno opisivali život zadružnih obitelji (proširenih obitelji). Zanimljivo je da su nuklearnu obitelj spominjali tek usputno, kao najmanju jedinicu koja čini kućanstvo, dok su naglašavali da više nuklearnih obitelji čini zajedničku zadružnu obitelj²⁰.

Uvijek u zavisnom položaju o zadružnoj obitelji. Vratimo se Radiću i strukturi Osnove. Pitanja pod zajedničkim nazivnikom „Život“ nalaze se u „trećem odiju“ (Narodno srce), u kojem se od sabirača očekuje da se *zagleda u dušu naroda* (Radić, 1936: 33). Dio „Život“ dijeli se na devet podcjelina od kojih su sljedeće važne za razumijevanje obiteljske svakodnevice: „Život u zadruzi, Život u obitelji (familiji), Život sa susjedima, Život prema dobi, Život prema zanimanju i imetku“. I Ardalić i Zorić poštuju Radićev slijed te odgovaraju na pitanja navodeći građu redom; o *zadruzi uopće, redu u zadruzi, o družini, te zadruzi na okupu*, tj. „zadruzi pri djelu, pri jelu i u veselju“ (ibid: 36 - 38). Tema zadruge ponovno se spominje u dijelu *Osnove* koji se bavi privatnim pravom, a unutar tog poglavlja izdvajaju se tri cjeline; 1. stvari, 2. šira obitelj (zadruga) te 3. uža obitelj.

Životu u *zajednici* oba autora, Zorić i Ardalić, pridaju najviše pozornosti u opisima svakodnevlja. Život u *vamiliji, zajednici*, u kojem se susreću i zajedno koegzistiraju dvije ili tri generacije iste obitelji zahtijevao je sinkronizaciju prava i obaveza, pravila koja su bila diktirana uvjetom zajedničkog stanovanja, načina privrjeđivanja i posjedovanja zajedničke imovine te prava nasljeđivanja. Sve to koordiniralo se najvećim dijelom unutar zajednice. Obitelj kao najjednostavniji, ali i najrašireniji oblik društvenosti omogućuje otvaranje rasprave o raznim temama pa tako i o temi *mirila*. Promatrajući strukturu kućanstava i obitelji tijekom duljeg razdoblja, jasno je da se ona mijenja i to nekoliko puta tijekom života čovjeka. Tako se pojedinac mogao roditi u proširenoj obitelji, živjeti neko vrijeme u njoj, odvojiti se i osnovati nuklearnu obitelj, a na koncu ženidbom sinova i njihovim ostankom u kućanstvu, ili odlaskom, obitelj bi ponovno mijenjala strukturu, primjerice postala proširena, što bi značilo nastavak, kontinuitet ciklusa, i ne nužno njegov prekid, slijed je to koji iznosi Jasna Čapo Žmegač u poglavlju *Seoska društvenost*“, objavljen u knjizi „Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskog naroda (usp. 1998: 256). Ovaj koncept također je prisutan kod Ardalića koji pruža detaljnije primjere u svojim opisima, dok Zorić, iako s manje primjera, također prepoznaje ovu dinamiku.

²⁰ Na jednom mjestu u zapisu Zorić navodi kako je nabrojao sve običaje pri zadruzi te da se po ostalom zadruga ne razlikuju od samca čovjeka. Tim riječima završava poglavlje o životu u zadruzi (SZ 8: 146).

U odjeljku pod nazivom „Život u zadruzi“ Zorić precizno navodi prezimena i imena svih pedeset i devet zadržanih kuća koje pripadaju njegovoj župi. Njegovi zapisi o svakodnevnim rutinama obitelji prikazuju već poznat scenarij: ustajanje, obrok, raspodjela obaveza, radnih zadataka, priprema večere i odlazak na počinak. Živopisne slike iz svakodnevnog života pojavljuju se bez dodatnih kontekstualizacija, što upućuje na to da Zorić, poput drugih skupljača, ne opisuje specifične situacije, nego stvara svojevrsnu „najidealniju sliku“ koju nam može prenijeti.

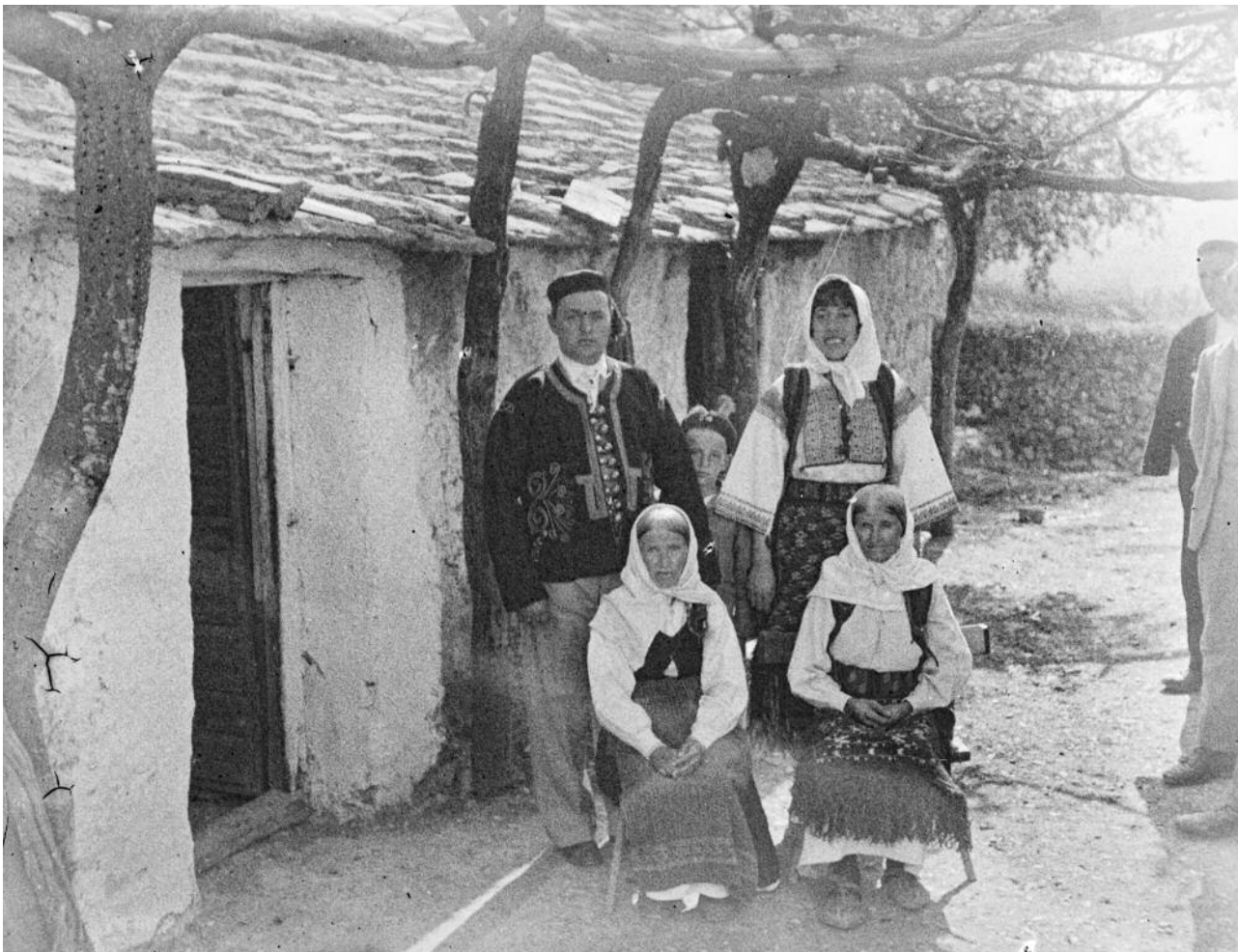
Zapis o životu u zadruzi Ardalić počinje riječima:

„U selu Đevrske ima kuća 122 koje sačinjavaju svaka za se, svoju zadrugu, amo rečeno; vamiliju ili kortu...Sve Vamilije dijele se na dime. Što ima i po više vatara u jednoj vamiliji, tad je onda više i dima, to se ne broji nego za jedan dim, kad nije vamilija razdijeljena. Kuće se dijele na plemena, a svako pleme, pa bile i dvije kuće, zovu varošom, a to još, ako su osamljene“ (2010: 35).

sl. 3 *Seljak i seljanka*. Velebit. Fotograf V. Cvetišić

sl. 4 Kuća Dušana Komazeca. Stare žene su Stana i Jojka Komazec, momak Bogdan Kubat. Žegar. Fotograf Vladimir Deželić, 6. svibnja 1933.

Mate Zorić navodi da se život u zadruzi treba smatrati velikom prednošću za pojedince te obiteljske zajednice jer pruža veću slobodu i mogućnost napretka obitelji, pa tako i pojedinca, *čovjek u zadruzi zadovoljniji je neg je samac čovjek, jer mu je svaki posao lakši i prije uradi* (SZ 8: 142). Život žene ili muškarca s početka 20. stoljeća bio je prepun izazova. Tijekom odrastanja i mladosti i djevojkama postupno je kreirana i nametana uloga koju su trebali imati tijekom odraslog života. Tako su dječaci cijeli svoj dječjački život pripremani za to da budu nositelji obitelji, kućanstva,

kao hranitelji obitelji te su manje-više upravo zbog njihovih društvenih veza i otvaranja prema javnoj sferi života bili prvi koji su u velikom broju i migrirali s ovih prostora. Za žene je to bilo mnogo teže jer nisu imale koga ostaviti iza sebe. Od Zorića saznajemo da je život u zadruzi obilježen strukturom i odnosima moći što autor potvrđuje riječima: „u zadružnoj kući prvi je gospodar, on upravlja kućom i kućnim imetkom“ (Zorić, SZ 8).

I Ardalić ističe ulogu starješine, red u zadruzi održava starješina, „svaki dim ili vamilija ima svoga starješinu. To je najstariji brat u kući“. Ardalić u svojem opisu nabraja karakteristike koje mora imati starješina, među ostalim naglašava da se „dobar“ starješina mora brinuti za mlade, usmjera-vati ih u njihovim slobodnim aktivnostima, učiti ih poslu prema već ustaljenom rasporedu i raspodjeli poslova. I Zorić i Ardalić detaljno opisuju odnose ukućana i starješine, odnos je to u kojem starješina ima potpunu kontrolu ili gotovo potpunu kontrolu nad ukućanima, uređuje poslove unutar kućanstva, dogovara poslove s drugim obiteljima, izmiruje ukućane – posreduje između obitelji ako su u pitanju svađe, kažnjava ako se nešto štete napravilo i sl. Unatoč idealiziranom redu, svađe ukućana također su dio svakodnevice. Svađe su rezultat nesuglasica pojedinih članova nuklearnih obitelji iz različitih razloga, primjerice najdominantniji kod Ardalića je onaj da se svađe započinju zbog *prćije*, koju mlade snahe donose u kućanstvo. Znatan dio poglavlja o „Životu u zadruzi“ Ardalić je posvetio njezinu raspadanju. Pod poglavljem „Dioba zadruga“, Ardalić iznosi razloge potkrijepljene primjerima za koje je čuo, kojima je sam svjedočio ili o njima čuo. Možemo pretpostaviti da u vrijeme kada njegov zapis nastaje dominiraju raspodjele zadružnih obitelji, u mnogo većem broju nego što je prije zabilježeno i to je razlog podjele. Diobe zadruga događale su se i prije, no razlozi su bili potpuno drukčiji, što Ardalić i ističe, nego u novije vrijeme (pritom misli na vrijeme u kojem živi), osim toga, sam proces i ishod podijele bio je drukčiji. Da bi to naglasio, kao i tragove koje raspodjela zadruga ostavlja, Ardalić izdvaja čak dvadeset uzroka dioba. Ukratko, svaki od njih opisuje i ono što je zapisao potvrđuje primjerima (Ardalić, 2010: 84-104). Diobe su u velikom broju navedenih primjera postale i nužna mjera kako se odnosi unutar zajednice ne bi trajno narušavali, jer, navodi Ardalić, zbog nesloge u kući i za „rođenu braću – bi rek, da su dvomaterići“.

Kod Ardalića, posebno se ističe uloga starješine koji obavlja ključne dužnosti u upravljanju imetkom. Starješina preuzima kontrolu nad imetkom i novcem od prodaje stoke ili dijela uroda. Osim upravljanja resursima, preuzima i odgovornost za dugove te pregovara i snosi teret u slučaju dogovora koje obitelj ne može ispuniti. Starješina mora biti častan, on nosi ključ od *ambara*. On prvi pokreće važne poljoprivredne poslove, kao što su oranje i sijanje. Zapis nam daje naslutiti da se posao starješine odnosio i na uređivanje poslova oko važnih životnih rituala, poput rođenja, svadbe i smrti ukućana.

sl. 5. *Seljaci i planinari*. Velebit. Fotograf V. Cvetišić

sl. 6. Milica Olujić i Stanko Berber, Bilišane. Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

Što Radić, Zorić i Ardalić pišu o međugeneracijskim odnosima

U dijelu u kojem Ardalić i Zorić pišu o osnovnim osobinama i karakteristikama koje gospodar treba posjedovati posebno se ističe kriterij starosti, odnosno odabir kompetentnog gospodara zaokružen je time što gospodar mora biti starije životne dobi, „prepun životnog iskustva koji će rado podijeliti sa svojim ukućanima“, radeći na njihovu dobrobit. Ardalić ostavlja mogućnost da starješina kuće bude neoženjen pa čak i da se odluči i ne ženiti. No starosni kriterij dominira, „mlad biti, a da zapovijeda u kući starijem od sebe, toga nema, niti bi ga ko u kući poznao, sve da i pametnu koju reče, jer kažu: nezrio čovjek nezrele i besjede divani“ (Ardalić, 2010: 187). Tek jednom rečenicom u kojoj opisuje poslove učestale u domaćinstvu, Zorić napominje da stariji ljudi vole sebi odabrati lakšu *radnju čuvanja blaga negoli su voljni motikom kopati*. Taj dio „Osnove“ čini četvrtu cjelinu poglavlja pod naslovom „Život prema dobi“. U dijelu s naslovom „Roditelji i djeca“, Zorić šturo opisuje odnos roditelja i djece, tako čitamo što djeca od male dobi jedu, zašto roditelji glasnije proslavljaju rođenje muškog djeteta u kućanstvu, kako se majka brine o djetetu odnosno koju odjeću djeca i do koje dobi oblače, i to je sve.

U nastavku te rečenice Zorić roditelje kudi jer djeci daju previše na volju, pa ih, kako kaže, zovu od milja *dušo, janje* i navodi da neposlušnu djecu roditelji kažnjavaju tek rukom po guzici, ili pogrđnim riječima žele naglasiti nešto što su loše učinili. Nije rijetkost da roditelji zbog neimaštine djecu od osam godina moraju slati u službu, ali i da se djeca sama osamostaljuju jer se ne slažu s roditeljima i njihovim načinom odgoja, kojemu batina nije bila strana. Zorić navodi da su stariji ljudi često „većinom bezobrazni i zamjerljivi“, ili poslovično „bježi staru od očiju, a mladu od prkna.“ Ardalić se u opisu odnosa roditelja i djece dotiče istih pitanja; kažnjavanja, tj. razbaštinjenja u slučaju neposluha „ćaća može sina praćaknuti od sebe kad hoće, t.j. odijeliti ga osim ostalih sinova“, ali i brige za zdravlje i status mlađih članova obitelji „Svak misli na svoje mlađe, što će oni, te da ne prose i da prstom ne upiru u njih da ih ne bi psi raznijeli na tuđijeh vratije; zato stari im stječu i tvrdo drže, dogod mogu rukama mahati“ (Ardalić, 2010: 214).

Imovina odnosno nasljeđivanje najsporniji je faktor u odnosima između generacija, „sramota je žitak (imanje što obitelj posjeduje) mal po mal prodavati“, ustvrdit će Ardalić na više mjesta u radu (ibid.: 202). Jednako tako, obitelj će biti sklonija graditi povjerenje prema članovima ako oni ostaju u obitelji i zajednički grade imovinu za razliku od scenarija u kojem se članovi otuđuju od obitelji toliko da stariji članovi znaju otvoreno negodovati na njihovo ponašanje prema stečenoj obiteljskoj imovini (Ardalić, 2010: 214).

Prijenos se događa s oca na sina, nasljeđivanje prema muškoj liniji je pravo i obaveza te se ako se događa, najčešće prenosi u trenutku smrti oca. Spominju se u tekstu i iznimke u kojima bi

otac zbog izbjegavanja plaćanja poreza odmah pri kupnji prenosio zemlju na sinove, ovisno o tome koliko ih ima. Također, ako su sinovi/sin bili rastrošni u strahu da nakon njegove smrti sve ne rasprodaju, otac bi imutak prenosio na unuke. Ardalić ne spominje mogućnost da žene/kćeri nasljeđuju zemlju, osim ako su udovice s djecom, nego se kćerima ostavlja drukčiji tip imovine, dok se zemlja, *žitak*, imanje ostavlja muškim potomcima, sinovima ili unucima (222-223). „Štoviše, koliko je braće u jednoj vamilii iliti zajedruzi na broju, toliko njih pravo ima na dio od žitka. Ako im je ćaća živ, a sinovi nijesu se poženi niti su još u godinama, makar da su navršili 24, tadaj imaju pravo pitati dio. Ali to se rijetko događa, da po svojoj volji od živa ćaće i braće jedan se ocjeljiva; ne dadu mu da načimlje žitka, a naskoli za života očeva; valja da ima koji veliki uzrok“ (224).

Bratu koji se ne slaže i želi se dijeliti ne dopuštaju mu to te on odlazi iz obitelji, u grad, služiti, u najam, no i kad se dijele, nakon očeve smrti on neće dobiti isti udio jer nije živio ni privređivao žitak u međuvremenu, „gdje ima braće, tu ima i dijela, ali je sramota, kad se i svi dijele, a kamo li jedan sam kad hoće da bježi od ćaće, ako je živ, i od braće; valja da kaže, zašto hoće on tako izvan sviju“. (224).

sl. 7. Seljanke. Žegar. Fotograf Vladimir Deželić, 6. svibnja 1933.

sl. 8. Žena u svačanoj nošnji s preslicom u ruci. Kruševo.
Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

Starenje i smrt kao dio obiteljske svakodnevice

Pogledajmo što o smrti i starenju piše Radić odnosno naši autori.²¹

U poglavlju VI. Život, cjelini Vi/4. Život prema dobi (unutar trećeg dijela Osnove), Radić je zapisivače uputio da pitaju sljedeća pitanja: „Starci. Drže li se starci starinskoga odijela i starih običaja? Što je starcima posao? Kaki im je život među svijetom? Poštuje li ih mlađi svijet i po čem se to vidi? Daje li im kakovo mjesto u razgovoru, društvu, pri veselju ili nitko za njih i ne pita? Kako oni gledaju na mlađi svijet: zadovoljno, hvale li ga ili kude? Kako govore o smrti?“ Ova se pitanja izravno odnose na život starijih unutar kućanstva, tj. zadruga, njihovu odnosu prema mlađima, odnosno kako njihov pogled na svijet utječe na njihovu svakodnevicu.

Zasebna je cjelina Osnove pod naslovom Običaji, tj. cjelina koju je Radić nazvao c. Porod, ženidba, smrt. U njoj se pitanja odnose isključivo na smrt, dok je proces starenja zastupljen u navedenoj cjelini i ovdje se ne spominje. Nažalost, ni Ardalić ni Zorić nisu detaljni u svojim opisima i zapisima ovih cjelina. Šturo se bilježi i kod jednog i drugog o običajima vezanim uz smrt, koje su radnje dopuštene, koje se zabranjuju, te se opisi svode na puko iznošenje fakata koje autori ne produbljuju primjerima te završavaju gotovo pa ujednačenim riječima. Ni u jednom zapisu ne spominju se *mirila*, ni neka praksa povezana s odlaganjem pokojnika u procesu pogreba. Podatci koje je

²¹ Antropologija starenja i skrbi o starijima novo je područje antropologije koje još nije zaživjelo u punom smislu u našem kontekstu, nekoliko je radova kojima se otvaraju ta pitanja, ali samo područje nije ozbiljnije i detaljnije problematizirano (Hromadžić, 2015; Rubić i Petrak, 2010; Rubić, 2018. i dr.).

Statistika kaže da kroz cijelo 20. stoljeće bilježimo kontinuirani trend rasta broja starijih osoba, i to osoba koje žive same u kućanstvu. Djeca osnivaju vlastita kućanstva, dok stariji roditelji ostaju živjeti sami, ili ostaju u kućanstvu njih dvoje, a u slučaju nemoći zbrinjavaju ih djeca ili kod sebe u kućanstvu ili u institucijama koje provode formalne oblike skrbi o starijim i nemoćnim osobama. Starenje i depopulacija temeljni su demografski procesi koji obilježavaju stanje stanovništva u Republici Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća (usp. Podgorelac i Klempić, 2007: 111). Teme starenja i smrti obilježene su različitim disciplinskim doprinosima.² U hrvatskoj su etnologiji i kulturnoj antropologiji autori temi smrti pristupali ili istraživanjem cjelovitih običajnih praksi vezanih za smrtnu i posmrtnu običaje, ili istražujući određene fenomene poput *mirilia*, tj. obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom (vidi Katić, 2017). Sociologiju starenja propitivanjem stanja formalne i neformalne skrbi također obilježava niz autora koji svojim djelom pridonose promatranju fenomena starenja iz kulturološke i društvene perspektive, propitujući različite stereotipe, predrasude, tabue i strahove vezane za procese povezane sa starenjem (usp. Podgorelac i Klempić, 2007 i dr.). Smrt je dio životnih običaja i kao takvu obrađivali su je etnolozi, ali ujedno stavljajući naglasak na druge životne običajne prakse (Čapo et al., 1998 i dr.).

tijekom izrade doktorskoga rada prikupio urednik ove knjige zajedno s kolegama upućuju na to da je ova praksa bila prisutna te da u različitim oblicima postoji i danas. Zašto ih autori ne spominju, pitanje je na koje nećemo doznati odgovor. Možemo li, pak, nagađati zašto je to tako, rekla bih da nam je sam proces iznimno otežan time što autori rigidno, bez uvođenja osobne note obrađuju ove teme. To još više začuđuje ako uzmemo u obzir da je Zorić kao svećenik s njima zasigurno imao blizak doticaj. O razlozima nam preostaje tek nagađati.

Umjesto zaključka

U uvodu je navedeno da se tekstom želi pridonijeti boljem razumijevanju prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, razmatrajući pritom širi kontekst u kojem se praksa događala prije odnosno u kojem se događa danas. Radovi u ovom Zborniku pokazuju koliko je važno sagledati širi kontekst u kojem se bilo koja praksa održava toliko dugo unatoč različitim izazovima. Namjera je i ovoga rada približiti i oslikati obiteljsku svakodnevicu koja je obilježavala pojedinca i njegov način života, a vezano za praksu odmaranja s pokojnikom, mirila. Zapisi dvojice Radićevih etnografa ne govore nam mnogo o nekim od pitanja koja se u kontekstu suvremenih promišljanja o obiteljskoj svakodnevici otvaraju, poput međuobiteljskih odnosa, srodstvenih mreža, procesa starenja i smrti. Autori ne zanemaruju ove teme, no one ne dolaze do izražaja, nisu dominantne, ostaju po strani. Zašto je tako, možemo samo nagađati, no jasno je da nijedan od zapisa nije do kraja dovršen, te se pri čitanju primjećuje nedovršenost pojedinih poglavlja, tema. To znači da je autor stvaranju teksta pristupao vrlo slobodno, uz minimalan odmak od Radićeva upitnika, jer to su na koncu tekstovi koje pišu Mate Zorić i Vladimir Ardalić.

Literatura

- Ardalić, V. [1899] 2010: Bukovica. Narodni život i običaji, Prosvjeta.
- Batina, K., J. Marković, I. Polonijo, J. Primorac i L. Šešo, 2010: Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zbornik za narodni život i običaje, 55, 45-466.
- Bandalović, G. i I. Buzov, 2011: Odnosi u seljačkoj obitelji i položaj žene u zagorskoj Dalmaciji, Godišnjak Titus, 4(4), 195-209.
- Benković, Z., 2014: Narodni život i običaji u toliškome kraju u zapisima Bone Dobroslava Nedića i Petra Draganovića, Zbornik za narodni život i običaje knjiga, 57, 33-49.
- Bićanić, R. 1939: Kako živi narod II, Zagreb: Gospodarska sloga, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva.
- Bonifačić, V., 1995/1996: Antun Radić and Ethnological Research of Clothing and Textiles in Croatia: 1896 to 1919, *Studia ethnologica Croatica*, 7(8), 161-179.
- Čapo Žmegač, J., 1997: Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja, *Narodna umjetnost* 34(2), 9-33.
- Čapo Žmegač, J., A. Muraj, Z. Vitez, V. Belaj, 1998: Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka, Zagreb: Matica hrvatska.
- Černelić, M., M. Rajković Iveta, 2010: Uvod. Zapisi iz Gornjih Ranih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 7-27.
- Hromadžić, A., 2015: "A gdje su oni bili dosad?" Starenje, skrb i napuštanje u jednom bosanskom gradu, *Etnološka tribina*, 45(38), 3-57.
- Lončar, S., 2010: Prilozi poznavanju ruralnog graditeljstva i kulture stanovanja, u: *Zapisi iz Gornjih Ranih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 73-177.
- Nejašmić, I., 2013: Demografsko starenje na hrvatskim otocima, *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 141-168.
- Nikolić, T., 2010: Poljoprivreda, opskrba vodom i navodnjavanje, u: *Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 223-252.
- Muraj, A., 1984: Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj, *Etnološka tribina*, 6(7), 31-36.

Peračković, K., N. Pokos, 2015: U starom društvu – Neki sociodemografski aspekti starenja u Hrvatskoj, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 24(1), 89-110.

Pilić, Š., 2011: Sociologija, etnologija, povijest i Ardalićeva Bukovica, Godišnjak Titius, 4, 229-270.

Pleše, I., 2019: Svaka majka doji svoje dite, samo ako ima mlika: Kako čitamo Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Narodna umjetnost, 56(2), 57-73.

Pleše, I., 2021: *Dogodi li se, da žena sama ne doji djeteta? Tko ga onda doji?:* etnografski zapisi iz Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena, AMHA – Acta Medico-Historica Adriatica, 19(1), 61-82.

Podgorelec, S., S. Klempić, 2007: Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj, Migracijske i etničke teme, 23(1-2), 111-134.

Primorac, J. 2010: Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, u: Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, ur. Klementina Batina et al., Zbornik za narodni život i običaje (knj. 55), Zagreb: HAZU, 9-37.

Primorac, J., 2014: *Sad se svit odveć podigo na modu.* Bosanska Posavina očima Bone Nedića i Petra Draganovića, Zbornik za narodni život i običaje knjiga, 57, 7-32.

Radić, A. 1897: Osnova za sabiraće i proučavaće građe o narodnom životu, u: *Zbornik za narodni život i običaje 2*, ur. Antun Radić, Zagreb: HAZU, 1-90.

Roksandić, D., 2011: Vladimir Ardalić o sebi i drugima – drugi i Ardalić, Godišnjak Titus, 4(4), 19-56.

Rubić, T., P. Petrak, 2010, *Normalno da će on pomoć:* obiteljski život i međugeneracijska uzajamna pomoć u lovinačkom kraju, Senjski zbornik, 37, 227-260.

Rubić, T., 2018: Prakse i naracije (o) starosti u Zagrebu, Narodna umjetnost, 55(2), 7-27.

Supek, O., 1988: Etnologija u Hrvatskoj, Etnološki pregled, 23-24, 17-35.

Strika, Z. i P. Kero, 2018: Kratki popis svećenika župe Visočane, Zadarska smotra, 1-3, 42-67.

Izvori

Rukopis M. Zorić, 1897: Visočane u Ravnim kotarima, Stare zbirke HAZU, 306. str.